

A LÁTHATÓ NYELV

(Részletek)

A nyelv optikája címmel Ponori Thewrewk Emil írt cikket a Természettudományi Közlönyben (1870, 97). Thewrewk azt bizonygatta, hogy a szem e leghatalmasabb tényező a nyelv eredetében, és hogy a nyelvi kifejezések eredetileg a szemlélet megrögzítései voltak. Lehetne ezt a címet egy közelálló, de más területre alkalmazni: a nyelvésztétikának arra a fejezetére, amely a leírt nyelv külsőségeinek, az írásnak, nyomtatásnak stb. érzelmi vonatkozásaival foglalkozik. Ha a nyelv hangemeleihez fűződő esztétikumot – a hangtántól való megkülönböztetés végett – a fizikából kölcsönzött műszóval a nyelv akusztikájának nevezhetjük, ugyanígy állíthatjuk szembe a tisztán értelmi alapon álló írásismeretet és helyesírást a nyelv optikájával.

A "látható nyelv", vagyis az írás esztétikájának kiindulópontja lehet az a nyelvpszichológiai tény, hogy a művelt beszélő tudatában az egymással asszociált hangcsoport és jelentés, valamint a kettőnek kísérő hangulatai mellett bármikor fölidézhető az illető hangcsoport szimbolikus ábrázolásának, leírásának képe is. Vizuális típusú emberek tudatában az íráskép könnyen előtérbe nyomul. Ha valamelyes érzelmi hangulat tapad a hangokhoz és a jelentéshez, eleve föl kell tennünk, hogy az írásnak is van egy – mindenestre domináló – értelmi eleme, jelentése, emellett azonban nyomozhatunk érzelmi velejárók után is, kereshetjük, hogy van-e az írásnak (nyomtatásnak) hangulata, érzelmi hatása.

Egy másik ösztönző mozzanat, amely az írás esztétikai vonatkozásainak kutatására serkenthet: az a különbségtevés, amely a modern nyelvtudományban programszerűleg elválasztja egymástól egyfelől a nyelvrendszer, másfelől a beszélt nyelv vizsgálatát. Ezt a stilisztikai különbségtevést – langue és parole – Ferdinand de Saussure (vö. Gomboz Zoltán, Magyar Nyelv, 1924, 141) iskolájának jelenlegi vezére: Charles Bally genfi professzor szorgalmazza Stylistique et linguistique générale c. tanulmányában (Archiv für das Studium der neueren Sprachen, 1912, 113). A könyvsítlus közelebb áll a langue-hoz. Élettelenebb, színtelenebb voltára és az élőbeszéd egészséges szépségeire nálunk már Imre Sándor rámutatott (Tanulmányai, 1897, I, 89). A leírt nyelv stílusa nem azonos a beszélt nyelv pongyolább, elevenebb, ösztönösebb, őszintébb kifejező eszközeivel. Minelyt tollat veszünk a kezünkbe, rendelkezésünkre áll az idő: reflexiók, irodalmi klisék, válogatás, stilizálás irányítják a kifejezéseinket.

ket. Viszont az író nélkülözi a kifejező hangsúly és a mimika összes eszközeit.

Hozzátehetjük ehhez a párhuzamhoz, hogy az írás maga is olyan közvetítő eszköz, amely bizonyos fokig befolyásolja az általa szimbolizált nyelv hatását. Az írás önálló hangulat-keltő eszközökkel bír. Kétségtelenül vannak ilyen eszközök, de éppen elégtelenségük és a folyton megújuló tartalom igényei hozzák létre állandó hullámzásukat, változásukat, úgy-hogy a nyelvtörténettel párhuzamosan a leírt nyelv optikai eszközeinek stílus-történetéről is beszélhetünk.

Az optikai eszközök elégtelenségét minden író érzi. Talán a modernek jobban, mint a régiek, mert a kifejezendő tartalom is differenciáltabb árnyalatokból, összetettebb érzésekből áll, és mert a betű szerepe folyton növekszik a kultúrával fejlődő emberi lélekben. Erre vonatkozólag tanulságos az a bizarr önvallomás, amelyet egy túl modern, neuraszténiás, túlcsigázott fantáziájú író tett egyik regényének bevezetésében. Az expresszionista írónak ez a néhány sora, amelyet szükségesnek látok egész terjedelmében idézni, tanulságos dokumentum, mert bepillantást enged az író műhelyébe, abba a személyes viszonyba, amely az író a nyomtatott betűhöz, az írás technikai eszközeihez fűzi. Révész Béla írja a Vonagló falvak (1914) bevezetésében (a kiemelések tőlem vannak):

... Alig hogy meglebbenthettem a legmegrendültebben írni valókat. És mennyi minden elmaradt... Az itt következő írások talán föltűnnek tipográfiai különösségükkel. A sorok, passzusok menete megszegődik és intervallumok választják el azokat a rájuk következő soroktól, passzusoktól. Minden csön-dességgemmel mondom, nem bizarrkodás ez. Akinek olyan nagy érzékenység az írás, mint nekem, az már érezte azt a küszkö-dést, az óhaj és lehetőség között, hogy az írni valók közvetlenségét mennyire fenyegetik az írás technikai eszközei. A szó hatalmas, a forma, ha biztos, eléri az olvasó képzeletét. De mégis, milyen gyötrelmes a tehetetlenség, ha a magunk gondolatébredéseivel, szuggeráló pillanataival, eszmélő föllángolásaival meg akarjuk állítani az olvasót az okvet-len szünetekig és ilyenkor segítségünkre jönne a pont, a vessző, a kisbetű, a nagybetű, a kérdőjel, a felkiáltójel és minden szegénység. En mindig éreztem ezt a küzdelmet a mon-danivalóim kevésége és a hozzánk származott írás-eszközök között. Föl is forgattam minden szabályt, kisbetűt, nagybe-tűt, úgy, amint az igazságom akarta. A passzusok közötti űr is és az egyéb furcsa: ég ennek a nagy nyugtalanságnak a tükre és el akarnám velük érni, hogy az olvasó elcsöndesedjék a pillanatra, mielőtt a másik passzust magára venné, elámuljon egy pillanatig, mielőtt ráépülne az eszére a következő megér-tenivaló és ha vannak lélekzetszorító pillanatok, a belső énünket fölforgató villanások: éreztessék ezt a pillanatokra elhatárolt sorok is. Egészen fiatalon is éreztem ilyeneket, de irtóztam a keresettség látszatától; ma nem félek a meg-ítéléstől és írok ezzel a, mégis csüggedt formassággal. Aki-

nek igazi gyermeke a szó, akinek az idegeiből száll föl a forróság, a ritmus, annak az eszében mindig vergődni fog a feszülő gondolat. Néha olyan bolondság is jár a fejemben, meg kellene változtatni az emberek beszédét... és talán szo-nátát vagy szobrokat kellene odaállítani, a titkokat lezáró pontok, nagybetűk, kiáltó, kérdezősködő jelek helyére.

Ez a dilettáns nyilatkozat dióhéjban elmondja a "nyelv optikájának" lényegét. A technikai eszközök elégtelenségét az író zenével szeretné pótolni, amely ki tudja fejezni a szü-netek időtartamát, a beszéd crescendóját, a nyelvi eszközök-vel ki sem fejezhető hullámzásokat... Révész Béla vallomása egyúttal a saját művészetének csődjét is bejelenti. Egy klasz-rikus költő, akinek művében a forma adekvát tökéletességgel fejezi ki a harmonikus, befejezett tartalmat, - ilyen "csüg-gedt" és ennyire kielégületlen gondolatokra nem jutott soha-sem.

*

A "látható nyelv" esztétikája mindenekelőtt a kér-déssel találja magát szemközt, hogy az írás (nyomtatás), a leírt beszéd, a maga egészében milyen érzelmi viszonyban áll a beszéddel és az ember egyéb cselekedeteivel. Más szóval van-e érzelmi velejárója az írásnak?

A következő kérdés az írás (nyomtatás) formai elemeinek vizsgálata lenne. Azután az íráskonvenciók hangulatát lehet-ne keresni. Végül pedig arról kellene szólni, vajon az írás-beliség", mint érzelmi tényező, befolyásolja-e a nyelvfejlő-dést.

1. Az írás hatalma

Az írásbeliség az ember érzelmi életében nagy szerepet játszik. Költők ebből a képzetkörből veszik a hasonlataikat. A betű, írásjel neve szóként szerepel költeményekben, sőt még rímbe is kerül:

Fejem fölött míg őszi légen át
Vándor daruid V betűje szállt;

(Petőfi, Hazámban.)

Mindegyre keskenyül a láb,
Mint jólszabott táncmesteré,
Mint a betűk között a V.

(Arany, A sárkány.)

Ezek a szavak a szemlélet betűit jelentik. Petőfi és Arany a reális képzelet költői, vizuális típusú emberek, akiknek érdeklődését elsősorban a betűk konkrét formája ragadja meg. Modern irodalmunkban az írás megtelik átvitt értelmű jelentőséggel. Komjáthy Jenő Reviczky halálára írt versében az élet rejtélyeit azonosítja egy írásjellel: "Van-e ott válasz a kérdőjelekre?" Szimbolikus elmélyülést kap az írás Ady Endrénél. "Az őlömbetűkben lélek lakik", - írta egy hírlapi cikkében (1905, vö. Földessy Gyula, Ady-tanulmányok, 1921.) Nem lehet konkrét értelmet tulajdonítani az ilyen kifejezéseknek: "Ujjuk tintás, arcukon betűs bánat" (Mostohám a betűben, 1907). Ady irreális képzeletében mítikus életre kap a holt betű:

Fehér habok, betű-milliók,
Idegesek és nyugtalanok,
Tengerre írva írják most meg,
Hogy ki vagyok...

(A Tenger ákombákoma, 1909.)

Nem csodálkozhatunk rajta, hogy egy modern történetfilozófus - Spengler - nagy jelentőséget tulajdonít az írásnak. Spengler maga is tünete az íráskultúra önmagára-eszmélésének. Az írás egészen új formája a beszédnek, - írja Spengler (Untergang des Abendlandes, 1922, II, 180). Az írás előföltétele a kifejlett nyelvtan és a gondolkodás, ezért élnek primitív népek a szóbeliség állapotában. A szó az emberé, az írás csupán a művelt ember birtoka, aki megőrökíti, megrögzíti a jelennek szóló hangokat a távolság, az idő számára. Spengler egyenesen a történelmi gondolkodás szimbólumát látja az írásban, és a görög kultúrának ahisztórizmusából magyarázza, hogy Görögországban aránylag későn és akkor is idegen imporként honosult meg az írás.

2. Írásformák

A modern ember lelkében a betű-varázslat helyét az írás esztétikai varázsa foglalja el. Az írás és nyomtatás - függetlenül az általa szimbolizált értelemről - a gondolatközölő és a gondolatfölfogó közé ékelődik, mint önálló formai hatóeszköz.

5. Vannak írásalakok, amelyek nem egyes hangokat, hanem egész szavakat jelölnek az európai nyelvekben. Ilyenek az

asztrológiában a bolygók jelei: ♄ stb., amikhez a középkorban misztikus hangulat tapadt. A matematikában a plusz, minusz, egyenlőség, gyökvonás, végtelen stb. jelei, a kémia képletei: tudós eszközök, amelyekkel a szépirodalom nem él, mert kizárólagosan az értelemhez szólnak, csupán kauzális kapcsolatokat fejeznek ki szemléleti tartalom nélkül. Csak az expresszionista líra használja tudatos disszonancia-keltés céljából az ilyen alakokat, talán a modern élet intellektualizmusát akarva kifejezni:

Egy másik folyton a 2 x 2 = 4-et kukorékolta.

(Ma, III, 101.)

(vér-lúgkő és gyomorgörcs H₂O-ja).

(Barta Sándor, Vörös Zászló, 1919, 10.)

A római és arab számok, amelyek néhány vonással egész szavakat szimbolizálnak, sajátos színezetűek. Lírai költemény - kivéve a satírákat és a tanköltemény változatait - nem bírja el a számjegyek absztrakt tömörségét, de betűkre szét-szedve a szám belesimul a többi szó közé: "3 alma meg egy 1/2", és: "Három alma meg egy fél". Nyilvánvaló, hogy az első esetben nem a számfogalom jelenléte, hanem csupán tudós ízű szimbolikus ábrázolása zavarja meg a líraiságot. De van hangulati különbség a római és az arab számokon belül is. A római szám a hideg klasszikus ízlés merev formáit mutatja, az arab szám hajlékonyabb, nyugtalanabb, de szintetikusabb, mert rövidebben fejezi ki magát: MDCCLXXXVIII = 1888. Klasszikus ízlésű korok az iparművészet tárgyain is (órákon, könyvek címlapjain) a római számokat kedvelik. Ma az arab szám uralkodik, csak archaizáló fölliratokon és történelmi neveknél alkalmazzák a római jegyeket (XIV. Lajos = 14. Lajos).

A betűírás helyettesítése rövidített jelekkel: racionális és indusztriális lélekre vall. Az angol nép merkantil szelleme megtűri, hogy hírlapokban az "et caetera" jele állandóan szerepeljen. A német kereskedelmi életben elfogadott formula az "und" jelölése Schratt & Comp.

6. A betűk megválasztásán kívül sok egyéb nyomdatechnikai eszköz áll az író rendelkezésére. Ilyen például a sorok diszpozíciója - beljebb szedett sorok, kéthasábos címek stb. - ami a modern újságtechnikában nagy szerepet játszik és sokszor a legsilányabb mondanivaló elolvasására is rákényszeríti a közönséget.

Maga az a tény, hogy új sort kezdünk, szemléltető és hangulatkeltő eszköze az új tartalmi egységnek. A bekezdések nagyságát a mondanivaló milyensége és tendenciája is megszabja. Tudományos művek elbírnak a több lapra terjedő bekezdé-

sek hosszúlélegzetű egységeit: a tartalom kifejtése nagyobb tagolást igényel és az olvasó nem szorul pihenőre. Szépirodalmi mű olvasója könnyen visszariad a hosszú bekezdéstől, amely nagyobb figyelmet követel tőle. A főtáblás olvasó számára a hosszú bekezdés előre jelzi az unalmas leírást, fásasztó elmélkedést, bonyolult jellemrajzot. A gyors egymásutánban következő bekezdések eleveenséget adnak a stílusnak. Az egysoros párbeszéd tesz a mulattató regények gerincét: a többi csak toldalék. Hosszabb bekezdés után egy rövid, aztán megint váltakozó hullámszerűségben a bekezdések hosszúságai: az ilyen ritmikát elsősorban a szem érzékeli.

A verssorok kérdése is idetartozik. A verssor nemcsak akusztikailag, hanem optikailag is egységet alkot. A ritmus, rím, szórend, szóválogatás és sortagolás teszi verssé a verset. Ritmus, numerus van a prózában is (vö. Horváth János, A próza ritmusa, Új Nemzedék, 1921. január 1), rím szintén előfordul (makáma), költői szavak és művészi inverziók a lírai prózában is lényegét alkotják (biblia, prózai költemények), – de a sorokra való tagolás kizárólag a vers monopóliuma. A verssor optikai különállása jelzi a hang-ritmus egységét, amit az enjambement, a következő sorba való átnyúlás kontrasztja még jobban kiélez. Ha prózai tipográfiával közöljük a verset, könnyen lefoszlik róla a versjelleg, a rímek háttérbe halkulnak, mert nem figyelmeztet rájuk a sorvég, és az egész költemény a numerikus prózához hasonul. Kódexeink nem ismerik a mai verstipográfiát. A Mátyás király halálára való emlékdal csak a strófákat kezdi új sorban és nagybetűkkel. A Szent Bernát himnusza még a strófákat sem tördeli új sorokba, de minden negyedik sort pirossal díszített nagybetűvel kezd. Prózába átírva Petőfi hexameteireit, ki fog első hallásra verset sejteni a szavak mögött: "Még haltál-e? vagy a kezdet görcs bántja, imádott Jankóm, vagy feledéd végkép, hogy létezem én is? Vagy mi az ördög lelt?... híred sem hallja az ember" (Levél Arany Jánoshoz).

Vagy a János vitézben (VI. ének) ki hallana alexandriánust, ha ilyen nyomtatásban kapná: "Jancsinak sem szíve nem vert sebesebben e szókra, sem nem lett haloványabb színben; a zsványkapitány fenyegetésire meg nem ijedt hangon ily módon felele" stb.

A versszak magasabb egysége a ritmusnak. Itt is nagy szerepe van a látási képzeteknek. Ha a Toldi nyolcsoros versszakát széttördeljük két négysoros strófára, Gyöngyösi és Gvadányi epikájának külső képét és hangulatát kapjuk. Petőfi is még ehhez a hagyományhoz ragaszkodott. Arany szakít vele, mert strófáját nagyobb teherbírással építi, szélesebb mederben hömpölygeti a gazdag lelki cselekményt. A Buda halála: megint visszatérés a négysoros strófákhoz. Okait ennek is lehetne keresni. Talán, mert ősbibnek érezte Arany ezt az egyszerűbb szerkezetet. Strófátlanul nyomtatva megint más hatásra számíthat az alexandrin.

Vannak igen komplikált strófák: Marmontel szerint a stanza nem más, mint egy szimmetrikusan megszerkesztett költői körmond (vö. Ph. Martinon, Les strophes, Paris 1912, 429). Ez a meghatározás térbeli fogalmakkal definiálja a strófákat. A klasszikus strófászerkezetek a szemnek tipografizálnak, a fülnek semmi köze ehhez a komplikált sorhelyezéshez:

(Szapphói versszak) (Alkaioszi versszak) (Disztichonok)

Csokonai valósággal rokkó-játékot úz a szemnek szóló sor-tipografizálással. Íme pl. A Reményhez c. vers sorképe egy versszakban:

a	_____	Földiekkel játszó
b	_____	Egi tünemény,
a	_____	Istenségnek látszó
b	_____	Csalfa vak Remény!
a	_____	Kit terem magának
b	_____	A boldogtalan,
a	_____	S mint védangyalának
b	_____	Bókol untalan. –
c	_____	Sima száddal mit kecsegtetsz?
b	_____	Miért nevetsz felém?
c	_____	Kétes kedvet mért csepegtetsz
b	_____	Még most is belém?
a	_____	Csak maradj magadnak!
b	_____	Biztatóm valál;
a	_____	Hittem szép szavadnak
b	_____	Mégis megcsalál.

A költemény pusztán hangzása nem érzékelteti a soroknak mesterkélt elhelyezését: nyilván az olvasónak szánta Csokonai ezt a vonal-effektust. Tegyük meg az ellenpróbát: ha egy vonalba helyezzük a sorkezdéseket, a vers lüktető bája sokat veszít vele.

Az effajta játék régi klasszikus hagyomány a költészetben. Ismeretesek azok a figurák, amiket verssorokból raknak össze a költők a görög Szimiasz tojás alakú költeménye, Theokritosz Pán-sípja, Porphyrius oltára, Rabelais borosüvegje a Pantagruelemben és a hírhedt Panard-nak pohara...¹⁾ A mon-

¹⁾ Vö. Vapereau, Dictionnaire des littératures, 1884, 789; Peignot, Amusements philologiques, 1842, 166.

datok hosszúságai: a francia esztétikában a rythme oculaire (frás-ritmus) új terminusát tették szükségessé, Théophile Gautier jellemzésével kapcsolatban. (Vö. A. Cassagne, La théorie de l'art pour l'art en France, Paris 1906, 434.) A sablontól eltérő tipográfiai diszpozíciók mestere Stefan George. Egyik versében a sorokat kettőszakítja és a közbülső spácium támogatni akarja a szavakban kifejezett tartalmat:

Blüht am hange	nicht die rebe?
Wars ein schein nicht	der verklärte?
Wars es du nicht	mein gefährte?
Den ich suche	seit ich lebe!

(Rhein.)¹⁾

Paul Souday a legújabb "kubista" lírikusokról szólva kiemeli tipográfiájuk bizarrságait (Le Temps, 1922 október 12). Az optikai ritmust Arany János is kedvelte, de nem ilyen mesterkéltn formában.

A főlemile énekének crescendó-ját a sorok fokozatos rövidülése a szemnek is érzékelteti. A Mátvás anyjában a lassan hömpölygő alexandrinust három rövid sorra tördeli Arany, az izgatott hangulat, balladás cselekmény kifejezésére, amit nemcsak a fül, hanem a szem is föl fog:

"Hamar a
Madarat!...
El kell venni tőle!"
Szalad a
Sokaság
Nyomba, hogy lelője.

A rövid sorok hangulatkeltő szerepe közönséges az impresszionista lírában (vö. pl. Goethe, Wanderers Nachtlied; Verlaine, Chanson d'automne; Petőfi, Est; Tóth Árpád, Meddő órán).

A modern magyar költészet különös gondot fordít a tipográfiai hatásokra. Egy ilyen bizarr "versszak" Babitsnál legelőször is a szemet üti meg, sőt azt hiszem, hangzásban nem is adható vissza az általa keltett hatás:

1) Próza fordításomban:
Nem virágozik
nem volt látszat,
nem voltál te
kit keresek

lejtőn vessző?
megdicsőült?
az én társam?
mióta élek!

Se körülét
se hidrác
legörbülve
mind
lenn utat magának kezével tapint
úras szampolyójuk
szanaszút tekint

Padlós
derékán
letörpülve
mind

Farok meg feltolva
a széd égnek int.

(Vakok a hídon.)

Ezt a vakokról szóló költeményt a vakok igazán nem tudnák élvezni... hiszen a legjobb szem is kénezen igazodik el a látási ritmikának ebben a szándékosan vak labirintusában. Ennek a szaggatott technikának az ellenkezőjét is megtaláljuk Babitsnál: egy hosszú verszet strófabatlanul, a hexameter-nél is szélesebb, tizenkilenc szótagú sorokkal: "S a szobor mögött lámpám besütöm a sötétlő néma zugolyba" (Atlantisz). Az expresszionizmussal kacérkodó Szabó Lőrinc szabad verseiben még hosszabb, három-hét sorba szétterülő "sort" is olvassunk:

A Föld szíve majd kicsattan; a gyilkos forrás
barna sebeket mart a homokba. Megállt
az élet és áll az idő. A kétségbeesztő
döbbenésben robbanásig feszül a rezzkető
ideges esőnd.

(Augusztus, Kalibán! 1923, 34.)

Szép Ernőről írta egyik kritikusa: "... rémülten futottam három néter hosszú verssorainak szíválglesztően unalmas és előre megfontolt gyermeki selypítéseit."

Az expresszionizmus a sorok diszpozíciója terén is anarchiát teremtett. A sorokat nemcsak vízszintes, hanem függőleges, ferde, sőt hajlított irányban is nyomtatták (Sz)...¹⁾

A vizuális ritmus körébe tartozik a szavak hosszúságának megválasztása és váltakozása is. Sok rövid szó egymásutánja nemcsak akusztikailag, hanem a szemre is más hatással van, mint pl. a hosszú szavak halmozása. A magyar és finn nyelv hosszú, 8-12 szótagos szavai bizonyára nem nyújtanak kellemes látványt az idegen nyelvű szemlélőnek. Vörösmarty idéz kuriózum kedvéért olyan "indus" szavakat, amiknek hosszúsága betölt egy nyomtatott sort: nunnonnash kummogkodonattoottummoetiteangannunnonnash. (Összes Munkái, Gyulai kiad., VI, 193). Nem valószínű, hogy lírai költeményben az effajta szavak – ha csakugyan léteznek – optikai vagy akusztikai tetszésre találnak...

Itt említhetjük az olyan rímet, mely az ugyanegy hangzás mellett ugyanegy látási képnek szabályos ismétlődése: a

¹⁾vö. rólu a Magyarság illusztrációs humoreszkjét, Aktivistaköltészet, 1922. május 28.

rime oculaire, a szemnek szóló rím. A német nyelv megele-
szik a tökéletes egybehangzással, az írás egyezését nem kí-
vánja. A magyar még a hangzásnál is engedményeket tesz
(asszonánc). Szigorúak azonban a francia rímtörvények, ame-
lyek szerint a szem is megkívánja a maga harmóniáját. Azonos
hangzás mellett maitre nem rímelhet prêtre-rel. Du Bellay a
Deffence et illustration de la langue française című nyelv-
védő munkájában (1549, II, 7) tiltakozik is az ilyen aprólé-
kosság ellen. A szigorú Malherbe azután ismét a vizuális rí-
met követeli: contenance és sentence rímeltetése sérti a
szemét (Commentaire sur Desportes). Victor Hugo "archaizál-
ja" a helyesírást, hogy megmentse a szemnek szóló rímet:
"je vis autour de moi l... tels que je les voi". (Grammont,
Le vers français, 1923, 352.) A moi (= én) kedvéért a vois
(= látom) voi alakban van írva. Hasonló íráslicenciát aján-
lott már Ronsard: az -or végződésű szavakhoz elfogadható rím-
nek veszi a fort szót, a szemrímet zavaró t elhagyásával
(for - Art poétique). Vö. mindezekről még: Dorchain, L'art
des vers, é.n. 309.

3. Íráskonvenciók

Az írásformák hatás eszközei csak járulékos esztétikai
kísérői a gondolatközlésnek. Elmaradásuk még nem okoz érte-
lmi zavart. Az íráskonvenciók - függetlenül a megjelenési for-
máktól - értelmi eszközei a gondolatközlésnek, de természe-
tesen hozzájuk is tapad hangulati elem.

Az íráskonvenciók három fajtáját vizsgálhatjuk hangula-
ti szempontból: a helyesírást, az interpunkciót és a rövidíté-
teket.

A konvenciók lényeges részei az írott nyelvek. Erre ma-
gát Arany Jánost, irodalmunk legelső esztétikai gondolkodóját
idézhetjük elméleti tanúnak. Arany (Összes Munkái, Ráth kiad.,
X, 267) megrója az Apostol második (1862) kiadóját Petőfi
helyesírásának és pontozásának megváltoztatása miatt:

Nem volt semmi oka a javítónak megváltoztatni Petőfi
helyesírását. Nem volt joga köny-et írni, hol a vers köny-
et kíván... elhagyni az apostrophot az álmódj' ikes ige mel-
lől... elválasztani, amit Petőfi összeírt... Nem volt joga
fölcserélni, elhagyni, más helyre rakni Petőfi írásjeleit:
a gondolatjelt (...) egyszerű vesszővel, a pontot commával,
a felkiáltást ponttal, vagy viszont, váltogatni fel, tetszés
szerint és találomra. Vagy mindegy az, ha Petőfi így kezd
egy versszakaszt:

És úgy történt. A mit sok évi

Erőlködés meg nem hozott - stb. s kiadója összefoglalván
az előbbi versszakkal, a pontot vesszővel helyettesíti És
úgy történt, a mit sok évi -? ... amit Petőfi írásjelekkel
akart kifejezni, az merőben elvész.

a) Helyesírás

1. A helyesíráshoz általában sokkal több érzelmi mozga-
nat fűződik, mintsem első pillanatra gondolnók.

5. Áttérve mármost a helyesírás konkrét eseteire, nyil-
vánvaló mindenki előtt a hangulati különbség, ha egy-egy han-
got más és más betűkkel adunk vissza. Egészen más asszociá-
ciót fűzhetünk az Ördög névhez, mint ha ugyanazt a nevet
Eördögh-nek látjuk írva. Ugyanezt mondhatjuk a következő pár-
huzamokról: Zicsi ~ Zichy; Tooth ~ Tóth, Tót; Tzigány ~ Czi-
gány, Cigány, Zigány; München ~ Münkhen; Corneille ~ Kornejj;
anya ~ anynya, annya stb. Tristan Bernard vallomása szerint
a Crime Francia és elegáns neve az ismert félszigetnek, Krim
ugyanazon hangzás mellett az idegenszerűség képzetét kelti
fel, Chryme pedig kémiai anyagokra emlékeztet... A parnasz-
szista Leconte de Lisle Poèmes barbares című kötetében bizarr,
egzotikus helyesírással írja a neveket: "Qain, Qain, Qain!
Dans la nuit sans aurore Dès le ventre d'Héva maudit et con-
damné." (Cain 'Káin' és Ève 'Éva' helyett.)

A helyesírásban is vannak analógiás sorok. Az olvasás
pillanatában a "Zichy" szó hamarabb asszociálódhatik Széche-
nyivel és Zách-csal, mint - a melléknévképző révén - a "Falu-
si" szóval.

Jelentősége van a helyesírásban a nagybetűk alkalmazásá-
nak: bizonyos értékelést fejez ki, és legtöbbször az erősebb
kiejtésbeli nyomoték jelzője. A mai művelt ember előtt ilyen-
kor a betű tűnhetik elősleges jelenségnek: a kiejtést érzi
másodlagosnak. A háború elején írta egyik sovíniszta folyó-
iratunk: "Magyar kultuszminiszter most ne szégyellje kimon-
dani azt a szót, hogy haza, hanem mondja azt nagy H-val, or-
dítva, büszkén, fenyegetően, úgy, hogy Magyar Haza (Új Ném-
zedék, 1915 október 3).

A személynevek nagybetűvel írását így okolja meg Kolmár
József: "Az igaz, hogy Péter vagy Pál lehet magában betste-
len, és méltatlan; de a 'mennyibe Személy, és Ember: meg il-
leti őket a 'tisztesség...'." (Próbatétel, 1817, 74). A XVIII.
század végén és a XIX. század elején - francia mintára - nagy-
betűvel írták nálunk is a kiemelt főneveket és melléknéve-
ket: "A Könyv-íróknak elől kellett adni azokat a Visszaélése-
ket, mellyeket a Babonásak és a ' kik különös Isteni jelenté-
seket képzelnek magoknak, a ' Vallásból szoktak tsinálni..."
(Szilágyi Sándor, Henriás, bevezetés.) Berzsenyinél:

A' Jörök nem fél az idők mohától;
A koporsóból kitör az eget kár,
"A' érdemét a' Jök, Nemesek 'a' jövenők
Szabálok áldják.

A XIX. század második felében eltűnnek a nagybetűk, és csak különös kiemelésköppen vagy megsemmisítésként használják a költők: "Nagy Urneped, dicső Fülébredés!" (Arany, Széchenyi emlékezete). A XX. századi új költői iskola annál jobban visszaél a nagybetűk használatával: mintha csak ez az eszköz állna rendelkezésükre, hogy szavaiknak súlyt adjanak. Verseikben igen közönséges a nagybetű. Ég, Halál, Kelet, Nyugat, Dél, Pusztá, Pénz, Múlt, Idő, Óra, Pokol, Nap, Hold, Kétség, Sors, Bűn, Álom, Szeretem, Gond, Vágy, Nyár – mindezek Ady verseiben nagybetűvel jelennek meg és szimbolikus jelentőséget hordoznak. De a prózájában is így ír: "... meghalni könnyebben és hamarabb tudtam volna az Asszonyért mint a Művészetért" (Vallomások, 1911, 39). Juhász Gyulánál: "Kegyetlen és kevély vagy ó Művészet" (Ars longa..., 1925).

Ritkán használt kiemelő eszköz az egész szónak nagybetűs szedése, amire Gáti István fogalmazta meg a szabályt: "Egészen nagy betűkkel írják a' nagy neveket, mint Isten, Jehova, II. József" (Elmélkedések a helyes írásról, 1817, 93). Az esztéta Richard Dehmel egyik versében látható ez a szembeszökő sor:

...ich lese deutlich
in grossen, grauen, eisernen Buchstaben:
REGINA SEMPITERNA MORTUA –

(Venus Regina.)¹

A nagybetűk itt nyilván a titokzatos fölírás jelentőségét akarják érzékeltetni. Ez a "betűmisztika" már a skolasztikában divatos volt. Erasmus cinikus hangon meg is rója az olyan teológusokat, akik makacsul ragaszkodnak bizonyos szavakban (pl. MAGISTER NOSTER) a majusculához...

6. Nagyobb egyéni szabadság nyílik a helyesírási konvenciók keretein belül az összetett szavak írásában. Itt stílusmérlegelés dolga, hogy az író mit érez egybetartozónak, és mit akar egybeírással összefoglalni egységbe. Az írás mindenképpen az író gondolkodásának a tükré. Mennél analitikusabb egy nyelv, – mint pl. a francia – annál kevesebb az egybeírt szava. A kérdés tulajdonképpen kívül esik a helyesírás körén, az összetételek tanáta tartozik, és az egy-

betartónia már az írás előtt eldől az író lelkében, az egybeírás legfőbb külsőleg is dokumentálja a logikai tapasztalat. A német tudományos stílus egy szónak veszi a "die Interpunktionssetzung der Maschine"-féle összetételeket. A barokk-
kor nevezhető stílusörökvéseik¹ korában az összetételek halmozása is díszítő eszköz, amely tetézi a mondat buja terhelését. Píndl János Balassi-bevezetésében (1632) olvasunk ilyen egybeírt szavakat: szemgyönyörködtetéssel, nyelv-, szájelevenítéssel, gabonavetési, írástermészetinek. A modern líra nagyobb szövegségeket, szintetikusabb szavakat bír el, mert intellektuálisabb költészet, mint pl. a népies stílus. Tóth Árpád egybeírja az ilyen szavakat, mint: aranyvonal, hold-szelet, messzenézni, selyembevont (A parkban). Babits Mihály szavai: megmodernigényesült, soha-meg-nem-elégedés stb. Juhász Gyula új összetételei: Csillagszerelm, Testvérlámpás, versige stb. Gárdonyi Géza is szükségét érzi az ilyen nyomtákos egybefoglalásnak (egy-házban, egy-kertben), ami néha modoros népieskedéssé válik: depersze, sepedig.

7. Az ortográfiával való játék komikus hatásokra is alkalmas. Leggyakoribb ilyen eszköz a magyar szavak francia átírása vagy erőszakolt archaikus helyesírása, ami önmagában már komikus, de gúnyolhatja az úrhatrámkülföldieskedést is. Petőfinél: Pojogne, Quichequeureuche. A Borsszem Jankó "Hewrews-hegy leveleiben": jótécogne, perçe.

Ha az archaikus helyesírás komoly korjellemző akar lenni: mindenütt helyén van, csak ott nem, ahol az írás nem lehet eszköz, – a színpadon. Molnár Ferencnek a Bach-korszakot "jellemző" szavai közül, amiket a Parsang személyeinek a szájába ad, a journalistica ilyen korjellemző formájában nem mondható ki a színpadon.

b) Interpunkció

Az interpunkció kifejező eszköze a gondolatközlésnek. A megértést szolgálja és mint ilyen, a beszélt nyelv hangsúlyozásának, az arcjátéknak, a gesztusnak szimbolikus és konvencionális jele. Esztétikumná akkor válik, mikor az író egyéni eszköznek tekinti és – elégtelennek érezve a leírt szónak önmagában való hatóerejét – tudatosan fokozni akarja írásjelekkel a hatást, és öncélú érzelemkeltő eszköznek használja az interpunkciót.

Az interpunkció jeleinek egy része arra szolgál, hogy a mondat logikai szerkezetét föltüntesse. Mennél komplikáltabb a mondat szerkezet, mennél intellektualizáltabb a nyelv,

¹Prózai fordításomban: "... világosan olvasom nagy, szürke vasszilárd betűkben: Örök Halott Királyné (Vénusz királyné)".

¹Vö. Horváth János, Barokk ízlés irodalmunkban, Napkelet, 1924, 335; Czysars, Vom Geist des deutschen Literaturbarocks, Deutsche Vierteljahresschrift, 1923.

annál erősebben fejlett a központosítás... Az igazi népdal nem ismeri a kettőspontot, pontosvesszőt, a gondolatjelet, a zárójelet, az idézőjelet, mert nem is leírásra készült, és mondat szerkezete egyszerű. Amit Imre Sándor mondott a dal nyelvéről (Irodalmi tanulmányok, 1897, I, 11), hogy "a gondolatok bonyolódása, labirintusa, sokféle fűződése ismeretlen dolog nála; az értelmezés finomkodása, az értelmeskedés kauzisztikája nem gyötri", - az tükröződik a dal helyesírásában is.

A magyar központosítás története bizonyára sok stílustörténeti adalékot szolgáltatna. A költők írásjelzése kétségtelesen fontos tényező a stílusvizsgálat számára (vö. Bebesi István, Magyar Nyelvőr, 1923, 85). Arany sűrűn él az írásjellekkel: logikus ész és világosság jellemzi minden írását. Kevesebb az írásjel a népies Toldiban, legtöbb a prózai dolgozataiban és a józan-humoros Bolond Istókban. Ez a kérdés mindenestre bővebb vizsgálatra szorulna. Meg kellene vizsgálni a költők kéziratjavításait is, az írásjelek korrigálásait: az ilyen apróságokban is stílusteremtés nyilatkozik meg. Lamartine-ről tudjuk, hogy kéziratának javítása közben sok írásjelet egyszerűen törölt. Az írásjeleknek, különösen az aláhúzásnak és fölkiáltójelnek túlzott használata mintha arra vallana, hogy az író nem nagyon bízik szavainak kifejező erejében.

Az interpunkció egyéni kezelése szembeötlő Mikszáthnál, akinél a szavakat lépten-nyomon megszakítja egy-egy gondolatjel vagy zárójel, hogy helyet szorítson egy fölbukkanó, mellékes ötletnek. Egyik modern kritikusa (Benedek Marcell, A modern magyar irodalom, 1924, 11) ingujjra vetkőzött mesélésnek nevezi ezt a modort, amikor az író azon pongyolán adja a gondolatait, amint eszébe jutnak: ennek a gondolatugrásnak hű tükré a központosítás. Nem téveszthető össze ez az írói módor azzal a racionalizmussal, amellyel egy tudós költő, Babits Mihály rakja mozaikokba - az írásjelragasztékok segítségével - mondatainak komplikált és nehezen kibogozható gondolatmenetét:¹

... s tán ha néha megkísérted gondolatokba öltözött | jaj! kegyetlen gondolatokban, törmelék formák között | rejtező cmlékeid alját, tépett formák rongya közül, | (melyekkel magad öltöztetted, büszke rá, hogy jól feszül | forma a formára - míg nem érezéd, hogy tűn a test | s önmagában a gazdag öltöny élni és fejlődni kezd) - | jaj! ha néha megkísértéd ezt a munkás, jól csavart | gombolyagod, melyet vak Fátum összekúszált és zavart, | visszagombolyítani. - rendre hámozván a formá dús | hősipkéit, hogy csipkékből égjen elő a hús | szellem-igazságok vak alján a Valóság teste, a Lét | Tény és Lét, az utolsó öltöny, - s ezt lefejtve tűnjön eléd |

¹A függőleges vonalakkal a "vers libre" új sorkezdését jellemzem: ez szintén írásjellek számítható, mert zökkenő a szabad ritmusban, amit a sorkezdés kifejez.

élményed maga, meztelen mint hősipkékből egy édes akt: | él-
mény: meztelen darab élet, múltad, színeid, logisch nackt - |
egy megvillant és kisiklott...!

(Egy filozófus halálára.)

1. Az interpunkció kérdése könnyen mondattani kérdéssé válik. A logikailag fegyelmezett gondolkodás szigorúan ügyel a mondatok vázára, amelynek látható jele a központosítás. A modern irodalom stílusában az ellenkező mondat szerkesztésre is számos példát találunk: tudatos primitívkedést a gondolatok egymás-mellé-rendelésében, vég nélküli egymásutánját az egyszerű mondatoknak, amiket csak a vessző vagy az és kötőszó kapcsol egymáshoz, bizonyos kompozíció nélküli erőtlenséget, amely fáradtan, lazán rendeli egymás mellé a mondanivalóit. Ilyen modorban kígyóztatja a versezeteit egy dekadens, "pre-raffaelita" költő, Keleti Artur, aki sorait, sőt verseit legszívesebben és-sel kezdi, és a vesszőt is alig látszik ismereni, talán mert túlságosan logikus elválasztónak érzi, a fölkiáltójel meg egyenesen számúzi, nehogy valami erősebb hang zavarja meg mesterként hangulatainak bágyait csöndjét:

S ki versemet olvasod talán ágyadban este
mielőtt elaludnál altató olvasmányul
s hogy letetted már könyvem s a gyertyád is elfűjtad
vagy enyhe lámpád lángját kezdeddel lecsavartad
és a falnak fordulsz be s lágy s langyos paplanod
a szájadig húzod fel (ha épp úgy szereted)
s egy kicsit eltűnődvén bágyadt és álmosan,
ásítasz is...

Az első vesszőt a hetedik sor végén találjuk, az első pont a hetvenkilencedik sort zárja be! A második pontot a kilencvennégy sorból álló költemény legvégén írta le az Angvili üdvözlőlet (1916) szerzője.

Legmodernebb irodalmunkban, úgy látszik, programszerű a vessző elhagyása. De itt már nem írásmódor és primitívkedés, hanem belső szükségyszerűség megnyilvánulása: a gondolatok egybefolyó sorozatát, az elmosódó körvonalakat, az egymásba ömlő kusza képzeteket zavarná a vessző, az ihlet kijózanító nyelvtani határköje. Egy részlet a pécsi Symposium (1925) verseiből:

¹A mondat csak hét sorral alább fejeződik be!

és vannak ó barmost
 kik térnek haza
 Az alkonymezőkről lombzúgás
 Kezdi el a rét
 Éjét fehér juhok
 S sok tarka jószág
 Ballag el
 Elmaradozva a csillag
 Hajnalfényében ó vannak
 Kik boldogan
 Arattak
 Gyöngék stb.

Van ebben a törekvésben valami megsejtése annak, amit Volkelt úgy fogalmazott meg, hogy a Szép homályos, kusza képzeteken alapul.

2. A pontosvessző újabb irodalmunkban kihalófélben van. Költők legfőljebb archaizálva használják. Adynál tudommal nem fordul elő. Petőfi még gyakran alkalmazza, oratio recta-ban is:

Lelkem a bosszúállás,
 Kardomon a halál van;
 Föl, barátim...

(Bánk bán.)

A francia regényírás még ma is él vele, bizonyára azért, mert racionálisabb a nyelv: a szabatos logikai elkülönítés, a különbségtevés pont és pontosvessző, vessző és pontosvessző között a szépirodalmi gondolkozásban sem hat pedánsan.

3. A kettőspont érzelmes versben, népdalban lehetetlen, mert túlságosan elvont formula, egy kihagyott ráutaló gondolatot pótol... Erőltetett logikus figyelmeztető Petőfinél az ilyen kettőspont: "S: ihatnám pajtás! így kiált föl" (Csonkai). A modern intellektuel-lírában annál gyakrabban találkozunk vele: "Hinnéd: itat még borával az élet" (Tóth Árpád, Séta az alkonyatban). Ez a kettőspont a legelevenebb hatás-eszköze a sornak: a kimaradt vesszőt és a "hogy" kötőszót pótolja, és megállásra készíti az olvasót.

4. A kötőjel ott szerepel sűrűn, ahol sok a félig tapadt összetett szó. Adynak kedvenc írásmódja: ál-böles, gond-fel-leség, álom-hely, erő-kút, csók-csárda, vér-forrás, mindent-elhallgatás, nem-ismert, éjfélkor-éjfélkor, temető-dal, féreg-magyar, szám-íze stb. (Szeretném ha szeretnének, 1910², 120-129). Georch Illés (id. mű, 1817, 51) síkraszálta a "választó jel" védelmében, mert csúnya az egybeírt hosszú szó...

5. A hiányjelet a modern szépirodalom főlöszleges, zavaró, aprólékos fontoskodásnak érzi. Nem is használják többé.

Komjáthy Jenőnél még megtaláljuk az írásteli különbségtevést ugyanegy végződésű adverbium és adjectivum között:

Mit szomjazol mindegyre telhetetlen?
 Nyugtót nem lelhet az, mi végzetetlen,
 ...

(Arny.)

Szemléletes Szabolcska és Ady - két egykorú, de ellentétes világnézetű költő - szembeállítás a hiányjel kapcsán.

Sír a nóta, magyar nóta,
 Muzsikálnak este óta...
 Egy párisi fogadóba';

(A Grand Caféban.)

Ha ott fetrengék lenni, az utcaporba:
 Boruljon rám és óvjon átkarolva.

(Az én menyasszonyom.)

Mindkét helyen a rím kedvéért maradt el a -ban rag n-je. Szabolcska, a népies költő, még nem meri a népies kiejtést használni, ragaszkodik a tudós grammatikai hiátusjelhez. A világvárosi Ady Endre a modern nyelvéllapotot szentesíti, habozás nélkül túltéve magát a nyelvtani aggályokon.

6. A pontozás jelenthet szókihagyást eufemizmusból, jelenthet érzelmes szüneteket. Ez a leggyakoribb, de a legolcsóbb íráseszköze a költőknek, akik könnyen azt hihetik, hogy a gondolatszegénységet három pont-tal pótolni lehet. Szomorú Nagyasszonyában a szereplők jórészt hárompontokban beszélnek... mintha az írónak folyton elakadna a lélegzete, nem tudja szavakba önteni minden mondanivalóját, és túlfeszített idegességet akar éreztetni a hőseiben is. Arany szereti a pontozást. Felkiáltójel, kérdőjel előtt gyakran alkalmaz jelentős négy pontot: "Szörnyű, szörnyű...!"; "Önkénti száműzés lön menedéke....?" (A rodostói temető.) A leveleiben hosszú kipontozásokat is találunk: "Pesten voltam....." (Lev. I, 400.) Stefan George vezette be a költészetbe a kétpont használatát, amely kisebb szünet akar lenni, mint a hárompont, de egyúttal erőtlenebb mondatzáró, mint az egyes pont: "Ein tret ich wieder Herr in dein haus..." (Litanei)¹

7. A gondolatjel funkciója ugyanaz, mint a pontozásé, de értelmibb hatású. A tudós Arany János monatrészek logikus elkülönítésére, az állítmány kiemelésére használja:

¹"Ismét házadba lépek, Uram.." (Liténia.)

Az az ábránd – elenyészett;
Az a légvár – füstgomoly;
Az a remény, az az érzet,
Az a világ – nincs sehol! –

(Visszatekintés.)

Ady Endre nem ismeri sem a pontozást, sem a gondolatjelet. Bizonyára fölszíves szentimentalizmusnak érzi. Fantáziája különben is inkább akusztikai-szimbolikus, mint vizuális-allegorikus. Annál több gondolatjelet találunk az esztéta-intellektuális lírában. "De itt? – Vad házzuhatag – Körutak hegylánca alatt megtörpül lassan az ember: – mit akarsz itt a szerelemmel?" (Szabó Lőrinc, Kalibán! 1923, 13.) Stefan George a gondolatjelnél is elkerüli a sablont. Vízszintes hosszú vonás helyett rövid függőleges vonásokat használ: Warum | geheimmisvolle herrin | führst du... (Die Zauberin.)¹⁾

Semmi érzelmi jelentősége, kifejező értéke nincs a prózában alkalmazott, beszédet jelző, sorkezdő gondolatjelnek. Ez csupán tipográfiai eszköz, tisztán formális figyelmeztető, de nagyban hozzájárul a szöveg áttekinthetőségéhez, és mint ilyen, a nyomdatechnika esztétikájának rovatába tartozik.

8. Az idézőjel valamikor mélyebb jelentőséggel bírt, mint ma, amikor csupán értelmi funkciót tölt be. Eredetileg azonban a mai ún. idézőjel azokból a vonalkákból fejlődött ki, amelyekkel a középkori teológiai munkák az evangélium-idézetek szentségét akarták külsőleg is föltüntetni (vö. K. Vossler, Geist und Kultur in der Sprache, 1925, 31).

Ma már szinte prózáilag hat az idézőjel. Mindenesetre aprólékos gondosságra vall például az a mód, ahogyan Petőfi az idézőjelet kezeli. A Furfangos borivó című verse elejétől végéig monológ. A borivó önmagáról beszél. Közben a borivó egyik gondolatát idézőjelbe teszi Petőfi, pedig az idézőjel bátran elmaradhatott volna:

"A kancsó zsarnokszív" – azt gondolom –
"Ki kell belőle a vért ontanom!"

A Jövendőlés című vers párbeszéd a költő és anyja között. Petőfi szükségét érzi az idézőjelek formájával is megkülönböztetni a két személyt, – a költő szavait "kétvesszős" idézőjel, az anyáét "egyvesszős" mutatja – pedig a szavakból amúgy is kitűnik, ki beszél: "Mondád, anyám..."; "Fiacskám..."; "Halál, ne vidd el őt karomból, Ne vidd korán el a fiút..."; "Anyám, az álmok..." A népdalnak már a stílusa kizárja, hogy effajta irodalmi idézetek szerepeljenek benne:

S az "elvégeztetett" vonaglott ajkamon.

(Tóth Árpád, Esti könnyek.)

Stefan George itt is bizarr hatásokat keres. A konvencionális " " jelek helyett ilyen idézőjeleket alkalmaz: >Mächtig ich durch euren schwur < (Der Eid.)¹⁾

Majdnem azt mondhatnánk, hogy az idézőjel teljes elhagyása költőibb, mert logikailag kevésbé precíz eljárás, mint a gondos vesszőrakás. Arany refrénjének – Oh! irgalom atyja, ne hagyj el! – éppen az idézőjel hiánya adja meg az elmosódott, érzelmi kontúrokat: a fölsóhajtás a költő és a hősnő, valamint a hallgatóság lelkébe egyaránt lokalizálható. Ha idézőjel nélkül a szereplő személy stílusában beszél az író, mindig nagyobb hatást ér el. Erre Mikszáthból közölhetnénk részleteket. Az oratio rectá-nak és pseudoobjektív modornak erre a keverésére Leo Spitzer hoz föl találó példákat. (Germ.-Rom. Monatsschr., 1923, 199-291; Zeitschr. f. franz. Sprache, 1922; E. Herdin, Studien über Bericht und indirekte Rede im modernen Deutsch, Upsala 1904.)

9. A zárójel fejezetcímekben vagy éppen könyvcímekben (alcímek), ahol egy egész sort kellene kiemelnie: fölszíves és nem is szép. Arany szereti a zárójelet: "Az ember... a költő (mily bitang ez a név!)" (Dante). A "népies" Petőfi itt sem pongyola:

Sima tükrén a piros sugárok
(Mint megannyi tündér) táncot jártak.

(A Tisza.)

A versöttevőző Tóth Árpád is használja, ritkán:

Szeme rámnézett kérdőn, búsan:
(Nincs búsbabb szem, mint aki kérd).

(A vén ligetben.)

Babits Mihály túlzásba is viszi a használatát, úgyhogy Karinthy Frigyes stílusparódiája (Így írtok ti) éppen ezt a sajátságát figurázza ki a [szögletes] és (kerek) zárójelek gallimathiasával.

Ha a zárójel közbeszúrást jelent: kétféle zárójel van. Az egyik a pongyolaság, a szertekalandozó gondolatasszociáció kifejezője (pl. Mikszáth stílusában). A másik ellenkezőleg: a logikusan fegyelmezett gondolkodásé, amely szétválasztja a mondanivaló elemeit, egybefoglalja az összetartozót, kizárja a mellékes részt, amely mégis szervesen illeszkedik

¹⁾"Miért | titokzatos úrnő | vezetsz..." (A varázslónő.)

¹⁾>Hatalmas vagyok esküd által <(Az eskü).

a mondat szerkezetbe. Az egyik kóoszt teremt, a másik rendet visz a zürzavarba (pl. a tudományos művek interpunkciója, a matematika zárójelei).

Mind ezek – mondhatnók – az értelem zárójelei. Van aztán egy harmadik fajta zárójel is, amit talán érzelmi zárójelnek nevezhetnénk, ha mindenáron terminusokba akarnók szorítani a stílus eszközök ezerféle árnyalatait. A zárójel ilyen alkalmazását Ady Endre szereti. Nem értelmi, hanem tisztán hangulati elkülönítő nála a zárójel. A vár fehér asszonya (1906) című versében még értelmi szükséglet a zárójel. A költemény kettős "cselekményét" – realitást és szimbólumot – az választja el, hogy a realitás szövege zárójelbe kerül, mintegy átengedve a főhelyet a látomásnak. Így lesz a vers hangulatbeli hullámlás, a való és az irreális kép váltakozása. A zárójel ilyen formán már eleve hangulatot takar, jelzi a színváltást:

A lelkem ódon, babonás vár,
Mohos, gőgös és elhagyott.
(A két szemem, ugy-e, milyen nagy?
És nem ragyog és nem ragyog.)

.....

(Csak néha, titkos éji órán
Gyúlnak ki e bús, nagy szemek.)
A fehér asszony jár a várban
S az ablakokon kinevet.

Ady zárójelbe teszi a refrént, és különös optikai játékot űz az ilyen zárójeles ismétlésekkel. A kétstrófás Egy ócska konflis-ban (1906) refrénje:

(Döcög, döcög az ócska konflis
És mi sápadtan reszketünk.)

A zárójel itt már elmaradhatna, mert értelmileg az előző "pont" is elég elválasztójel, de Ady még zártabbá akarja tenni a két sor érzelmi tartalmát. Ez a zárójeles refrén a versszak elejére kerül módosuló szöveggel A sirató siralmá-ban (1918):

(Mit adhatnék?) Porlandó szegény
...

(Mit tehetnék?) Egy kis halállal,
...

(Mit futhatnék?) Egy két határt tán,
...

(Mit írhatnék?) Amit szabad volt,
...

Itt is csupán hangulatjelző, nem értelmi szükséglet a zárójel, és valami szemnek szóló figyelmeztető is. Kerülhet a refrén a versszak közepére:

Fekete ördög
(Gyí, gyí csoda-ló)
Kerget a Gond, a
Fekete ördög.

(Futás a Gond elől, 1907.)

Itt mondatbeli közbeszúrás jelez a zárójel, tehát fontos értelmi elkülönítő, de szabályszerű ismétlődése hangulattal telíti a logikai zökkenőket: olyan ez a föl-fölbukkanó zárójeles sor, mint valami vissza-visszatérő zenei motívum, háttérből csilingelő hang a kongó melódia szövedékében. Ady azonban még tovább viszi a játékot. Refrént csinál a pusztta zárójelből. Egy háromstrófás versében minden első sor második fele zárójelben van:

Ez a pompázás (Tél se fagyasztja)

....

Ez a kongatás (még nincsen vége)

....

S e harsány élet (nagy volt az ára)

....

(Az Istennek viselőse, 1912.)

Ez is ritmus: a zárójeles mondatok szabályszerű ismétlődése, amit elsősorban – sőt szinte kizárólagosan – a szem érzékel. De még más változatban is használja Ady az érzelmi zárójelet. Látszólag minden ok nélkül zárójelbe tesz egész mondatokat, sorokat, sőt versszakokat, ha valami hangulatváltozást akar éreztetni a stílusban. A Eis, karáncsonyi ének egész utolsó versszakát zárójel foglalja be, ami értelmileg nem volt kényszerűség. A menekülő Élet című versben a zárójel nélküli és zárójeles sorok a következő ritmusban hullámlanak: 5 + (6) + 18 + (10) + 23 + (1) + 16 + (4) + + 1 + (1) + 5 + (3) + 2.

10. A fölkiáltójel esztétikája hosszú fejezet lenne. Az első fölkiáltójelet állítólag csak 1536-ban írták le Párizsban (A. Bieling, Das Prinzip der deutschen Interpunktion). Ronsard még szükségét érzi annak, hogy figyelmeztesse olvasóit: a !-nél emeljék föl a hangukat (Franciade, 1572, bevezetés).

Tudományos műben az erős indulatot jelző kettős fölkiáltójel naivul hat: "Íme, a nyelvészet, a szónyomozás még a bölcsészet homályos szentélyében is gyűjthet egy-egy vezérlángot!" (Torkos Sándor, Magyar Nyelvészet, 1861, 459.) Címekben igen erős kiemelő eszköz a fölkiáltójel (Petőfi:

Világosságot!). Könyveimben rikító: Szabó Lőrinc lázongó vers-
kötetének (1923) Kaliban! a címe. Ez a kiáltás meg is űti a
gyűjtemény alaphangját. Az ifjú Vörösmarty 13 fölkiáltójele,
a Rabulához írt "dévaj, diákos" vers végén, nyilván nem komoly
célzatú: "Élj nagy kínok közt százezer évi halált!!!!!!
!!!!!!!" A dagályos "barokk" lírára jellemző a fölkiáltójelek
halmozása: "Mord! Zetter! Jammer! Angst! Kreutz! Marter!
Würme! Plagen! Pech! Polter! Henker! Flamm! Stank! Geister!
Kälte! Zagen!" (Gryphius.)¹

Nagy szerepe van a fölkiáltójelnek egy olyan hiperkulturált
fantáziájú, dekadens írónál, mint Szomory Dezső, aki meg is
személyesíti az interpunkciót: "... mint a sikongó felkiáltójelek!"
(Az élet diadala, 1917, 21.) Jellemző Szomorynak soha ki nem
elégülő, soha le nem hűlő, mesterségesen fűtött stílusára egyik
háborús novellája (Mühlhausennél), amely csupa viharzás, lüktetés.
Huszonöt oldalon százhuszonhét fölkiáltójel. Egy oldalra öt
fölkiáltójel esik: azért nem több, mert hosszú, megállás nélküli
mondatokkal háboroghősének monológjában – az író, és egy oldalra
alig jut több öt mondatnál. A fölkiáltójel itt ösztönszerű "kifejező-
mozdulat". De fölkiáltójellel ír Szomory akkor is, ha a maga
névében beszél és nem mást beszéltet. A II. József című dráma
színpadi utasításaiban így írja le a színpadot: "Egy rettenetes
írásztal... – a császár íróasztala!" Törheti fejét a rendező,
hogy miképpen vigye színpadra ezt a fölkiáltójelet. Szomory
ideges, ájuldozó, lihegő és hisztériás hősei és hősnői ugyanennek
a jelnek szócsövét használják: az író beszél kiabálva belőlük is.

Ady Endre nem ismeri a fölkiáltójelet, pedig prófétikus ihletű
verseiben nagy lendület és új pátosz nyilatkozik meg. Fölkiáltójel
nélkül írja az óh, jaj, hajrá, hurráh, ihaj, evoe, halleluja,
megállj stb. szavakat. Ki is jelentette egy barátjának, hogy
sohasem használ fölkiáltójelet és aláhúzást (Földessy Gyula
szíves közlése). De egyetlen-egyszer mégis elragadtatja magát,
élete végén, egy égbe-kiáltó versében: "Hallod, uram,
hallod?!" (Követelő írás sorsunkért, Az utolsó hajók, 1923.)
Nagy önfegyelmre és tudatosságra vall ez és talán némi írói
gőgre is, amely szakítani akar a régi pátosz külsőségeivel
és szavainak önmagukban is kiáltóerőt tulajdonít. Ebben
különbözik Komjáthy Jenőtől, aki pedig a prófétizmus
attitűdjével közvetlen szellemi elődje, előhírnöke volt az
irodalomban. Komjáthy nem hisz annyira a szavaiban.
Minduntalan a fölkiáltójeltől kér segítséget. Két –
világnézetben is párhuzamos – idézet szemléltesse a régi
és az új pátosz interpunkcióját:

¹"Gyilkosság! Jajveszékelés! Nyomorúság! Félelem! Fájdalom!
Gyötrellem! Férges! Kín! Baj! Kínzatas! Hóhér! Láng! Bűz!
...Szelleme! Hideg! Csüggedés!"

Keressük őt, a titkos Istent,
Világ szívét, az ósurat,
Már nincs erő a régi hitben,
Törjünk merészen új utat!

(Komjáthy, A nagyszívűek.)

Nem hajtom én le fejemet:
Ismerjétek meg engemet!
Mert mélyen érzem, hol vagyok,
Hogy zenghetek, hogy szállhatok!

(Komjáthy, A hipokritákhoz.)

Nem kellene a megálmodott álmok,
Új kínok, titkok, vágyak vizén járok,
Röpülj hajóm,
Nem kellene a megálmodott álmok.

(Ady, Új vizeken járok.)

De, jaj, nem tudok így maradni,
Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak.

(Ady, Szeretném, ha szeretnének.)

11. A kérdőjel nélkülözhetetlen kifejezője az értelemnek és a hangsúlynak. Egyéni alkalmazására nemigen nyílik alkalom. A kettős, sőt a hármas kérdőjel az író erős szubjektívizmusáról tanúskodik. Inkább humoros stílusban fordul elő, ahol néha mondatok és arcjáték helyett áll:

-???

12. Valamely szónak vagy szövegrésznek kiemelését aláhúzással, nyomtatásban kurzív szedéssel vagy ritkítással jelzi a konvenció. Arany János igen gondosan kezeli az aláhúzásokat, valósággal filológus pontosságot áruul el. Föltűnő sok nála az ilyen módon hangsúlyozott szó. Petőfihez írt Válaszában Petőfit ritkítva szedeti: "Petőfit barátul mégsem érdemelé." Másutt a szónak csak egy részét emeli ki, szójáték kedvéért, aminek észrevevését nem bízza az olvasóra, hanem főlhívja rá a figyelmet: "S felbukék, amikor az egységök állott" (A Jóka ördöge, IV). A kurzív szedés nem a formaszépség kedvéért van, – ebbe a kategóriába tartozik pl., ha egy egész könyv kurzív szedéssel jelenik meg, mint Juhász Gyula verskötete (Testamentom, 1925) – hanem a szó jelentőségét emeli. Nem önálló képzőművészeti eszköz (bár mint ilyen is hat), hanem a hangsúlyt, a gesztust helyettesíti. Adynál tudtommal csak egyszer fordul elő ez a kiemelő eszköz. A Heléna, első csókom című versben ritkítva szedeti a te és az én szavakat, ahol ez a rendkívüli kiemelés talán valami "asztrális" létezését akar kifejezni:

Ha idestova meghalok,
S ha téged már megölt a csók rég,
Tudom, hogy te vagy a ég vagyok.

Ez a vers eredetileg napilapban jelent meg, ahol az utolsó két sor kurzív szedéssel jött: kötetében aztán elhagyta Ady a kiemeléseket, a te és az ég kivételével (Földessy Gyula szíves közlése.)

Arany szeret sokat beleérezni az egyes szavaiba. A kurzív szedés nála jelentés-sűrűsödést fejez ki: "Cseh földben a király. Mindég is ott marad..." (V. László). Balladákban főlűnő az ilyen: "Katonák az utcán, Lengyel László népe, Simon püspök bora nem fér a fejébe" (Az egri leány, IV). Az esztétika Babits a ritkított szedést szereti:

és mikor azt mondják: Kereszténység és honszeretet!
keresztre feszítik újra Krisztust s a szeretetet;

(Strófák egy templomhoz, 1918.)

Arany prózai dolgozataiban úgy ír, mint egy nyelvész. Madáchhoz fűzött korrektúráiban írja: "A végezet szó nekem nem tetszett" (IV, 402). Irodalmi hitvallás-ában: "... valaki megigienelhetné". Arany elsősorban az értelemhez szól. Aláhúzás nélkül meg sem értenék ezt a sűrített mondatot: "a rák nem dül, mász". (Összes Munkái, Ráth kiad., Hátrahagyott Ir. II, 166.)

Kétségtelen, hogy a mai íráskonvencióban rendelkezésünkre álló jelek nem merítik ki az összes lehetőségeket és nem elégítik ki az írók igényeit. Sok értelmi árnyalat és érzelmi hangulat fűződik a nyelvhez, amit jelekkel nem tud jelezni az író. Ilyen például a beszéd crescendó-ja és decrescendó-ja, a zenei hangsúly hullámzása, a szünetek időtartama stb. Ez már a fölolvadó, a szavató-interpretátor dolga. Minden színész más és más hatásokat tud kinczni ugyanegy szövegből. Az írás itt már színtelen eszköznek bizonyul.

De éppen erre gondolva érdekelhet, hogy akadt egy magyar nyelviápoló, aki szükségét érezte új írásjelek kitalálásának. Gáti István a helyesírásról elmélkedve (1817) logikusan arra a megállapításra jut, hogy az "indulatok" kifejezésére "egy Nemzetnek sinte jele az írásban, a' Kérdőn és Felkiáltón kívül" (vö. Horváth István, Jutalom feleletek, II, 101). De ezek is mondat végén állnak, pedig az első szónál kellene "meg adni a' tónust". Gáti különböző új írásjeleket ajánl a tónusok előzetes jelzésére. V-alakú jel, amely "mint olyan, egyenesen kinyílt két ágú betű", mutatná a "ki nyílt szívvel való beszédet, tettetés nélkül valót". A jel megfordítottja: ^ "mutatná a' tsufozó beszédet, mint a' mely egyenesen ellenkezik a' ki nyílt szívvel" stb. Külön jelet javasol Gáti az öröm, a szomorúság, a dicsekvő és a félnék beszéd, a bizalmosság és a bizalmatlanság kifejezésére... Gáti írásjelei bizonyára zavarba hozták a stilisztikát. Mert hol van annyi jel, amely kifejezzen valamennyi hangulati árnya-

latot? Méhány jel csak üres sémákat állítana föl. És nem is lehetne célja a stílusnak, hogy leplezetlenül mutassa magát. Az előre kiakasztott cégtábla művészietlenül hat. Hideg, objektív stílusmodor alatt rejtett vulkán lappanghat. Minő jel fejezhetné ezt ki, ha a szavak nem elégségesek hozzá?

Befejezésül bemutathatjuk egy mondat hatását a különböző írásjelek és helyesírás változataiban, annak az érzékeltetésére, hogy – kommentár nélkül is – mennyire más és más hatást váltanak ki az olvasóból:

És mégis mozog a föld. És mégis mozog a föld! És mégis mozog a Föld! És mégis: mozog a Föld. És mégis – mozog a Föld. És mégis mozog a Föld. És mégis... mozog a Föld. És mégis mozog a Föld... És mégis mozog a Föld...! És mégis..... mozog a föld. "Ésmégis mozog a Föld!" És mégis! mozog a föld!! – stb. stb.

*

Témánk anyagát távolról sem meríthettük ki és a keretét is csak vázlatosan húzhattuk meg, de a konklúzió minden részletében benne foglaltatik: az írás (nyomatás) nem közömbös eszköze a gondolatközlésnek. Közvetítő jelenléte léptenyomon érezteti magát, sőt igen gyakran esztétikai öncéllá is válik. Az írás szerves függvénye a nyelv és stílus fejlődésének.

Az írásnak van sajátos érzelmi velejárója, hangulata, ha ezt a hangulatot nem tudjuk is pontosan meghatározni. Az írás lehet a mágia eszköze és tapadhat hozzá szakrális hangulat. Formájával önálló képzőművészeti hatásokra is képes. Az írás konvencionális módjához – a helyesíráshoz, az írásjelekhez, a rövidítésekhez – sokféle érzélem fűződhetik. A nyelv alaki fejlődését, a szókinés anyagát bizonyos fokig befolyásolni tudja az íráskultúra.

Mindezek talán az imponderabilia benyomását keltik és mellőzhető apróságoknak látszanak. A nyelv érzelmi mozzanatainak vizsgálata nem juthat soha olyan pozitív, szabatos eredményekre, mint amilyen például egy hangtörvény. De a kevésbé egzakt kutatások védelmére legyen szabad Arany Jánosnak a magyar népdalról szóló tanulmányától idéznünk: "Valóban különös lenne, ha a tudomány, ... míg nyelvészetben éj-napi gondjait áldozza a szó testének, sajnálná figyelmét a szótul, midőn harmoniás kapcsolatban nyilatkozik, mint érzés vagy kedély, mint képzelet vagy éppen értelem."

Minerva, 1926.

Zolnai Gyula, Nyelv és stílus. Tanulmányok
53-107. Gondolat Kiadó, Budapest, 1957.